

Ю. Шевельов – історик українського і світового мовознавства

Муромцев І. В. Ю. Шевельов – історик українського і світового мовознавства. Ця стаття є спробою характеристики діяльності Ю. Шевельова в галузі історії українського і світового мовознавства. Саме під цим кутом розглянуто низку праць ученого, окремі їхні складники, які допомагають позитивно розв'язувати висунуті положення.

Ключові слова: жанр, запрограмованість, історія мовознавства, україніка, об'єктивність аналізу, мовознавчі школи і напрями, дискусійність, публіцистичність, система приміток, цитата.

Муромцев И. В. Ю. Шевелев – историк украинского и мирового языкознания. В статье сделана попытка характеристики деятельности Ю. Шевелева в области истории языкознания. Проанализированы работы автора, их отдельные компоненты, позволяющие говорить о достижениях Ю. Шевелева в этом направлении.

Ключевые слова: жанр, запрограммированность, история языкознания, украиника, объективность анализа, лингвистические школы и направления, дискуссионность, публицистичность, система примечаний, цитата.

Mouromtsev I. V. J. Shevelev – l'historien de la linguistique ukrainienne et mondiale. Cet article est la tentative de la caractéristique des ? uvres de G. Shevelov dans la sphere d'histoire linguistique mondiale et ukrainienne. Les parts des ? uvres, en particulier le genre et le style sont analyses pour la demonstration des ces theses.

Mots fondamentals: genre, histoire linguistique mondiale et ukrainienne, objectivite d' analyses, ecoles et directions linguistique, discussion, journalisme, citation.

Про Ю. Шевельова (далі – Ю. Ш.) – енциклопедиста ХХ ст. вже існує певна література, де він схарактеризований як різнобічний лінгвіст (історія мови, зокрема української, фонетика і фонологія, синхронічна і діахронічна лексикологія, граматика, стилістика, питання нормалізації літературної мови, проблематика і методологія структурної лінгвістики, соціолінгвістики, психолінгвістики, етнолінгвістики, лінгвостатистики, філософії мови), літературознавець – теоретик і критик (теоретико-етичні й естетичні засади МУР'у, численні статті з історії давньої й сучасної української літератури, відгуки і рецензії на художні твори сучасників і попередників), мистецтвознавець (історія театру «Березіль», відгуки на актуальні тогочасні мистецькі прем'єри і вистави).

Програми нинішніх ювілейних конференцій (Харків, Київ), можна сподіватися, дають підстави для подальшого поглибленого вивчення й висвітлення спадщини цієї гідної шани людини. Пропонована студія є спробою характеристики вченого як історика українського і світового мовознавства – питання, за моїми відомостями, ще монографічно й системно не представлено, але вартого уваги, зважаючи на час і умови появи таких публікацій в Україні часів СРСР і в діаспорі, на кількість і зміст робіт ученого, що прямо або опосередковано відбивають суть проблеми.

Українське радянське мовознавство першої половини ХХ ст., як відомо, значною мірою належить до розстріляного Відродження. За «офіційно-неофіційними» даними, дві третини, а то й три чверті працівників Інститутів мовознавства, української наукової мови, інституту матеріальної культури, історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук 20–30 рр. були фізично знищені, їхні праці вилучені з наукового ужитку, а згадки про них негласно каралися залученням до «зграї українських буржуазних націоналістів». Нетривала хрущовська «розтепільвідлига» дозволила принаймні в бібліографічних покажчиках відновити окремі прізвища репресованих вчених та поодиноких учених-емігрантів (П. Бузук, В. Ганцов, О. Курило, С. Кульбакін, З. Небожівна, К. Німчинов, О. Синявський). Але ще наприкінці століття найм'якша оцінка їхньої діяльності – сюди вже на цей час залучалися й імена філологів діаспори – обов'язково фіксувала, що «методологічна їх хибність значно знижує їхню наукову вартість» [1:202].

Сказане вище вже мало підготувати вихідне положення про явну недостатність у нас монографічних праць з історії українського мовознавства. Вони починають з'являтися лише на початку 60-х рр. ХХ ст. (Л. Булаховський, Р. Кравчук, Б. Кобилянський, М. Павлюк). У них, а також у пізніших студіях (І. Ковалик, С. Самійленко, Г. Удовиченко, С. Бевзенко) історія українського мовознавства має багато купюр, подекуди розчиняючись в описах історії російського та світового мовознавства. Про роль і місце Ю. Ш. тут майже нічого нема.

Отже, з одного боку дореволюційна й післяреволюційна історія українського мовознавства без С. Смал-Стоцького, І. Огієнка, О. Огоновського, О. Партицького, С. Кульбакіна, О. Курило, О. Синявського Ю. Шевельова, з пануванням теорії «трибратнього» походження української мови в обнімку зі старшим братом і посиланнями переважно на думки і праці російських учених – з іншого боку сам Ю. Ш. з «холодними очима ученого» й обов'язком говорити те, чого там сказати не можна, спростовувати неправду. Безумовно, учений не міг не реагувати на подібне висвітлення історії української мови та українського мовознавства.

Найповніший на сьогодні посібник С. Бевзенка «Історія українського мовознавства» (1991), характеризуючи Ю. Ш. як виключно американського авторитетного фонолога й історика української мови, зовсім не згадує про його розвідки з історії мовознавства. Окремі ж згадки інших авторів [3; 5] про таку діяльність ученого не створюють цілісної картини. На жаль, не знайомий з книжкою А. Загнітка з портретами діячів українського мовознавства.

Звичайно, капітальної праці з досліджуваного питання на зразок «Історичної фонології української мови», або «Української мови в першій половині ХХ ст. (1900–1941): стан і статус» у Ю. Ш. нема, але сукупність різних жанром і обсягом студій і навіть своєрідна наукова запрограмованість ученого зробили його авторитетним істориком українського і світового мовознавства.

Почнемо із запрограмованості. Будучи за самоосвітою ученим різних мовознавчих шкіл і напрямів, про що він згадує й сам [15: 253–255], Ю. Ш. витоками все ж походить із харківської школи, однією із засад якої була заглибленість в історію питання, – і це, без сумніву, знайшло своє відбиття в його працях. Як дослідник він суміщав у собі, за

Г. Степановим, основні типи вченого [10:8]: він був здатним знаменувати новий етап розвитку науки, був тим ерудитом, що готує факти для численних подальших фундаментальних розвідок (у тому числі й власних) і водночас був тим гострим і найчастіше справедливим критиком існуючих ідей і поглядів, сприяючи цим рухові позитивної наукової думки. Для історика науки (мовознавства) – це обов'язкові вимоги.

Варто відзначити ще один бік запрограмованості Ю. Ш. Це україніка в найширшому розумінні цього слова, це увага до всього, що стосується України, її мови, науки про мову, культури, мистецтва, історії – з відповідним відбиттям такої програми у працях, різних темою, спрямуванням, жанром і обсягом. Місце Україні в них автор знаходить завжди і, як правило, доцільне й доречне. Зокрема саме завдяки такій запрограмованості «Енциклопедія українознавства» (далі Е.У.) під час її виготовлення одержала в особі Ю. Ш. надзвичайно ефективного автора і редактора великої кількості статей.

Для прикладу згадаємо статтю «Бодуен де Куртене» в Е.У., де на відміну від усіх інших енциклопедичних джерел [2; 9; 10; 12] подано відомості про вченого не лише як дійсного члена НТШ, але й про його тісні зв'язки з українською громадою в Петербурзі, висвітлено його наукову й громадську діяльність на захист мов нацменшин – за умов Російської імперії й післявоєнної Польщі ХХ ст. це прямо стосувалося українців, їхньої мови й культури, їхніх громадянських прав. Саме за таку діяльність у Російській імперії його було покарано ув'язненням до кріпості, а в Польщі українська громада висунула вченого кандидатом на посаду президента країни під час першої післявоєнної виборчої кампанії.

Не менш промовистим прикладом зі сфери великих статей Ю. Ш. може бути праця «Между праславянским и русским», де дослідник гостро, але водночас коректно полемізує з позицією й аргументами Г. Хабургаєва в його працях про східнослов'янський глотогенез, зокрема про давньоруську мову з сильним «російським акцентом», завершує статтю не лише блискучою памфлетною характеристикою тодішнього російського радянського мовознавства, який він іронічно називає філінізмом, від прізвища керівника російської академічної філології Ф. Філіна («...етап, який прагне відродити допетровську ксенофобію й стимулювати великоросійський націоналізм з його асиміляторськими потугами» [19:28–29]), але й виразною україно-російською паралеллю про роботу та її методичку щодо від-

новлення етапу між праслов'янською і російською мовами: історичний простір між праслов'янською і російською мовами лишається незаповненим, на відміну від української мови, де це вже зроблено [19:29–30].

Тепер щодо жанру, обсягу і змісту праць Ю. Ш. згаданого напрямку. Тут є різні обсягом статті-персоналії окремих мовознавців, передусім українців, але й тих чужоземців, діяльність яких або мала причетність до проблем української або слов'янської лінгвістики, або своєю значущістю сягала досягнень світового мовознавства, загального й національного.

Лише в обох виданнях Е. У. українською та англійською мовами таких статей понад 20 у кожному (П. Беринда, І. Білодід, Л. Булаховський, О. Брюкнер, П. Бузук, І. Вагилевич, Н. ван Вейк, В. Ганцов, Я. Головацький, Б. Грінченко, М. Дурново, О. Курило, святий Кирило, О. Потебня, О. Синявський, В. Сімович, К. Цілуйко, Л. Чопей, О. Шахматов, К. Шейковський, З. Штібер, В. Ягич, Р. Якобсон, Я. Януб). Свідомо не включаю до цього переліку статті без підпису, ймовірно авторство або редакторство з боку Ю. Ш. для яких потребує спеціальних доказів і характеристик. Уже самий цей перелік напрошується на коментар про Шевельовські «холодні очі ученого», адже тут представлені особи, яким, безумовно, Ю. Ш. симпатизував, але є тут також і ті «любі друзі-вороги» (І. Білодід, К. Цілуйко, Р. Якобсон), включення чиїх портретів об'єктивно потребувала Енциклопедія.

Згодом окремі невеликі статті – персоналії перетворюються в статті – портрети мовознавців (В. Ганцов, О. Курило, К. Михальчук), що можуть бути або передмовами до зібрань праць шанованих Ю. Ш. мовознавців (Л. Васильєв, В. Сімович), або до збірників на їхню пошану (О. Горбач, І. Зілінський, З. Кузеля), упорядником і редактором яких був Ю. Ш. Зрештою, маємо тут і приклад унікальної еволюції жанру – від статті в Е. У. через велику розвідку – доповідь» Олександр Потебня: спроба реконструкції цілісного образу», понад 40 сторінок тексту, – до «спільної праці» О. Потебні та Ю. Шевельова, капітальної монографії «Олександр Потебня: мова-національність – денационалізація» [16].

Своєрідним, на жаль, сумним різновидом портретного жанру були й статті – некрологи, щодо тих мовознавців, чию діяльність Ю. Ш. високо цінував (В. Сімович, Б. Унбегаун, М. Грунський, З. Штібер).

Крім «портретного жанру» в Е. У., і не лише в ній, у Ю. Ш. є й статті – характеристики як окремих напрямів і течій у світовому й україн-

ському мовознавстві (Яфетична теорія; Ономастика; Історія української мови. Давня доба, XI–XIV ст.; Розвиток української літературної мови в XIX–XX ст. та ін.), так і узагальнюючий опис розвитку української мовознавчої науки в аналізі різних рівнів мови. Пальма першості тут, безумовно, за статтею «Мовознавство на Україні» [14]. Велика, як для Енциклопедії, стаття (5 сторінок петиту), вона є своєрідною спробою монографічного охоплення питання з позицій мовознавчої історичної науки, водночас будучи й не менш своєрідною рецензією – оцінкою тогочасного радянського українського мовознавства (60 рр. XX ст.) діаспорою, виконаною з позиції тих завдань, обов'язків і відповідальностей, які Ю. Ш. проголосив на урочистих зборах УВАН при вступі на посаду її президента (1962 р.). Не можу собі відмовити в бажанні ще раз процитувати його слова: «Наша перша відповідальність перед нашою старою батьківщиною – Україною. Наш обов'язок – говорити тут те, чого там сказати не можна; спростовувати неправду, яка часом шириться звідти; не давати в міру наших сил згаснути тому вогневі, який там запопадливо згашують; створити доробок, який перейде в майбутнє і який сьогодні відіграватиме свою роль там. На Україні, в українській науці є люди, є енергія, є запал, є ініціатива. Але бракує досвіду, бракує знання. Тут власне наше нове завдання: тактовно, суворо, але і дружньо виправляти те, що там робиться; допомагати – поскільки те, що там робиться, є українська наука, показувати нові методи, яких ми навчилися на Заході; ознайомлювати з тими речами, які там невідомі або забуті; договорювати недоговорене; підказувати незнайоме. Це дуже складна праця. І тут наша друга відповідальність перед нашою новою батьківщиною. Ми є американці і ми є Захід. Наша нова батьківщина хоче, щоб ми збагатили її знаннями про Україну і Схід Європи, не тільки про вчорашню Україну, але й сьогоднішню, не конче таку, як нам хотілося б, а таку, як вона є. Від нас вимагається безумовна і безоглядна чесність і безжальна тверезість... Гаряче серце і палкий патріотизм дуже добрі речі, але коли ми починаємо наукові дослідження, ми повинні відкласти їх в сторону і дивитись правді у вічі. Академія свій патріотизм український доводить правдою і чесністю, а не перегонами патріотизму, модними у нас... Академія написала на своєму прапорі: не боятися, коли треба плисти проти хвиль: проти хвиль інерції думки вчорашнього дня і проти хвиль думності у своїх, проти байдужості або й ворожості у чужих, проти терору й гніту можновладців у Києві й Москві» [6:15–16]. Згада-

на вище стаття містить у собі чітку періодизацію розвитку українського мовознавства, насичена згадками про велику кількість науковців, які працювали в цій галузі, подає в цілому уявлення про основні напрямки і школи в українському мовознавстві та їхню еволюцію до середини 60 рр. XX ст. Якщо зважити на те, що на цей час в радянській україністиці були відомі лише праці Л. Булаховського (1959) і Р. Кравчука (1960), де опис українського мовознавства значною мірою розчинявся в історії слов'янського мовознавства, то Шевельовська п'ятисторінкова «монографія», присвячена саме історії українського мовознавства, більш інформативна і послідовна в описах і характеристиках. До речі, найновіша енциклопедія «Українська мова» в обох виданнях (2000, 2005) не має й по сьогодні окремої статті такого спрямування. Стаття ж Ю. Ш. через свою виняткову цінність видавалася потім в окремих відбитках (1966, вид. Париж-Мюнхен)

З робіт цього циклу, безумовно, варті позитивної оцінки стаття (1959) «Покоління двадцятих років в українському мовознавстві» [13], повна гірких інтонацій, строго наукових оцінок і згадок про замовчуваних і напівзамовчуваних в СРСР українських філологів, і рецензія на публікації ж. «Мовознавство» за 1968 р. «Рік видання другий».

Статті цього циклу відзначені вмінням автора знайти і висвітлити темну пляму в історії питання (еволюція львівського і харківського мовознавчих центрів у першій половині XX ст. [13; 14]), задекларованим з витоків бажанням не догоджати, а сказати своє слово, оригінальне нетрадиційне (роль І. Котляревського, Галичини й Чернігівщини в розвитку літературної мови; парадоксальна оцінка Граматики О. Павловського критична оцінка наукових позицій молодого О. Потебні). Це слово часто є дискусійним (власна періодизація історії української мови [18], публіцистично колючим, але найчастіше справедливим, об'єктивним. Такою є оцінка (1962) діяльності Н. Кагановича, П. Мусяци, С. Василевського: не належать до історії українського мовознавства. Бувають жертви, що не викликають співчуття [13:25]; такою є блискуча рецензія – «дискусія з тінню» – памфлет (1970, 1980)» Так нас навчали правильних проізоношень» [15]. Скрупульозність описів і аналізів, величезний фактаж, багатуща бібліографія й розгорнута система цитат і приміток, певна вишуканість стилю викладу – ось візитна картка праць Ю. Ш.

Із «жанрових» особливостей діяльності Ю. Ш. – історика мовознавства слід згадати

про його численні рецензії на студії інших авторів, у яких його дар науковця – аналітика – енциклопедиста і водночас неабиякого публіциста часто перетворює його на історіографа не тільки мовознавства, а й літературознавства, культурознавства, і не лише українського, а й слов'янського, світового.

Окремої уваги тут потребують і такі деталі досліджуваних праць Ю. Ш., як бібліографічний апарат і цитування інших авторів. Генетична належність Ю. Ш. до класичної харківської школи з її обов'язковою вимогою висвітлення історії питання робить ці два компоненти його досліджень важливими, зокрема для опису історико-мовознавчих проблем. Майже кожна, навіть невелика обсягом стаття Ю. Ш. супроводжується розгорнутою системою приміток – додаткової, але не менш важливої інформації з питання і завершується бібліографією, що, як правило, налічує кілька десятків позицій і завжди є самоцінною. Часто у цьому переліку можна побачити такі, що дозволяють по-іншому оцінити окремі етапи розвитку мовознавства (іноді це може бути просто згадкою прізвища автора з відсиланням до списку його робіт). Так, наприклад, вже згадувана «п'ятисторінкова монографія» в Е. У. має 13 бібліографічних позицій, і саме з них можна довідатися про І. Огієнка – першого (1907 р.) історіографа українського мовознавства.

Не менш важливими є й цитати. Мабуть, варто тут наголосити на вмінні Ю. Ш. вибрати з висловлювань інших авторів – і опонентів і симпатиків – такі цитати, які найвиразніше, іноді парадоксально демонструють чужі позиції, їхні позитиви й негативи, хиби. Подібні висловлювання, великі й малі, для Ю. Ш. є своєрідним трампліном для висвітлення власної розгорнутої позиції з питання в критичному або схвальному напрямі. Для прикладу можна згадати, як першопоштовх – парадокс І. Бодуена де Куртене про літературну мову як діалект, що за ним стоять армія і поліція, приводить Ю. Ш. до скрупульозного, деталізованого оцінювання стану і статусу української мови в різні періоди її існування [15:277–280].

Оскільки цю розвідку я присвячую світлій пам'яті дружини, не можу не пригадати її статтю про стиль наукових праць Ю. Ш. [7], де зокрема йдеться про специфічну роль цитат – епіграфів до робіт або їхніх окремих розділів

самого Ю. Ш. Крім цього, спеціально наводжу з цієї її статті вибрану нею цитату з самого Ю. Ш., дуже показову для висвітлення нашого питання. Це уривок з полеміки з Г. Хабургаєвим, де поданий лише перелік автури з принагідними стислими коментарями виразно демонструє нам Ю. Ш. як типового енциклопедиста, історика не тільки української мови, а й світового мовознавства, історії, культури, етнографії: «...із старих робіт він (Хабургаєв) згадує, не враховуючи Шахматова, чийми працями він захоплений, дослідження Голубовського про печенігів, статтю Соболевського про Литву та Ільїнського про «лужан», а також історичну географію Барсова – оце майже все. За бортом лишилися Будде, Леонід Васильєв, Данилевич, Довнар-Запольський, Голубовський (про Сіверські землі, 1881 і Смоленські – 1894), Грушевський, Зеленін, Іловайський, Каринський, Кочубинський, Любавський, Погодін, Самоквасов, майже весь Соболевський, Фасмер (крім його етимологічного словника), Чернишов... Звичайно, дещо в цих роботах застаріло, але далеко не все. Повного затемнення зазнала західна славістика. Цитується лише те нечисленне, що перекладене й відоме в Росії, та ще раз чи два польські вчені Лер-Сплавінський, К. Мошинський і один словенець Нахтігал. Французькі, німецькі, англійські, американські дослідження загалом не існують. Хіба що слід уважати посиланням на них згадку про «буржуазну концепцію суспільства» без будь-яких уточнень» [7:39].

Як кажуть, ні викинути, ні додати! Хіба що згадати про те, що й сам Ю. Ш. був не чужий від того, щоби вразити нас якимось несподіваним судженням, висновком. Для прикладу наведу його ехидну оцінку одного з показників якості наукових видань у СРСР: «Зізнаюся, коли я бачу ухвалу міністерства на науковій книзі, я одразу охоплююся підозрою, а чи справді наукова вона, та книга?» [19:20].

Отже, як бачимо, постать Ю. Ш. – історика українського і світового мовознавства достойна уваги і потребує дальших студій у цьому напрямку. Зокрема, хотілося би дослідити ситуацію з кількісним доробком ученого, маючи на увазі перш за все т. зв. статті без підпису в Е. У. Гадаю, назріла пора й видання тематичного збірника студій Ю. Ш. як дослідника історії українського і світового мовознавства.

Література

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства / С. П. Бевзенко. — К., Вища школа, 1991. — 231 с.
2. Булахов М. Г. Восточно-славянские языковеды / М. Г. Булахов. — Минск : Изд. БГУ, 1976—1978. — [Т. 1. — 319 с. ; Т. 2. — 350 с. ; Т. 3. — 383 с.].

3. А. Даниленко. Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех) : матеріали до бібліографії / А. Даниленко, Е. Соловей, Л. Чабан. — Нью-Йорк, 1998. — 197 с.
4. Енциклопедія українознавства: у 12 т. — Львів : Вид. Молоде життя, 1993—1998.
5. Масенко Л. Те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови / Масенко Л. // Юрій Шевельов. Вибрані праці. Мовознавство. Кн. 1. — К. : вид. КМ Академія, 2008. — С. 5—25.
6. Муромцев І. Юрій Шевельов – видатний учений сучасності / Муромцев І. // Видатний філолог сучасності. — Х. : «Око», 1996. — С. 13—22. — (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова).
7. Муромцеві О. Про стиль лінгвістичних праць Ю. В. Шевельова / О. Муромцева // Видатний філолог сучасності. — Х. : «Око», 1996. — С. 37—42. — (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова).
8. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. — Київ ; Одеса : Вища школа, 1978. — 183 с.
9. Русский язык : Энциклопедия / [гл. ред. Ф. П. Филин]. — М. : «Советская энциклопедия», 1979. — 431 с.
10. Степанов Г. В. О филологии и филологах / Степанов Г. В. // Энциклопедический словарь юного филолога. — М. : Педагогика, 1984. — 351 с.
11. Українська мова : бібліографічний покажчик (1918—1961) / [уклад. Л. І. Гольденберг, Н. Ф. Королевич]. — К. : вид. АН УРСР, 1963. — 300 с.
12. Українська мова : енциклопедія. — [1 і 2-ге вид.]. — К. : Укр. енциклопедія, 2000 ; 2005.
13. Шевельов Юрій. Портрети українських мовознавців / Юрій Шевельов. — К. : Вид КМ Академія, 2002. — 130 с.
14. Ю. Шевельов. Мовознавство на Україні. — Париж ; Мюнхен, 1966. — 7 с.
15. Ю. Шевельов. Так нас навчали правильних проізношень // Юрій Шерех / Поза книжками і з книжок. — К. : «Час», 1998. — С. 236—280.
16. Шевельов Юрій. Олександр Потебня : спроба реконструкції цілісного образу / Юрій Шевельов // Українська мова : історія і стилі. — Харків : «Основа», 1992. — С. 5—44.
17. Шевельов Юрій. Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця / Юрій Шевельов // Олександр Потебня. Мова. Національність. Денаціоналізація. — Нью-Йорк, 1992. — С. 7—46.
18. Шевельов Юрій. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? / Юрій Шевельов // Вибрані праці. Мовознавство. Кн. 1. — К. : вид. КМ Академія, 2008. — С. 382—411.
19. Шевелев Ю. Между праславянским и русским / Ю. Шевелев // George Y. Shevelov. In and around Kiev. — Heidelberg : Carl Winter ; Universitätsverlag. — P. 7—31.